

HOOFSTUK X (Kultuurskatte Uit Die Voortrekker Tydperk - Deel 2 - G.H. van Rooijen)

DIE VOORTREKKER EN SY MEDISYNE

As inleiding tot die beskrywing van die gebruik van egte ou boererate en medisyne vir verskillende siektes en beserings sal dit van pas wees om 'n werklike gebeurtenis te meld. Die gebeurtenis is so interessant dat dit vir die nageslag bewaar moet word en die verhaal daarvan verskyn nou hier die eerste keer in druk.

Hier voor my lê 'n portret van die Voortrekker Dewald Pretorius en sy vrou, wat al die lief en leed, die soet en suur van die Voortrek meegemaak het. Hierdie Voortrekker was 'n neef van kmdt. genl. Andries Pretorius, die held van Bloedrivier. In 1850, na baie omswerwinge het Dewald Pretorius en sy seuns Piet, Wynand, Andries en Erich (later 'n kommandant in die Tweede Vryheids oorlog op Ermelo) hulle gevestig op die plaas Broedershoek, Kranskop, Natal. Aan die plaas is hierdie naam gegee, omdat al die Pretorius broers naby mekaar gewoon het. Van die opstal wat die vader naby 'n waterval aangelê het, is die fondament van die woonhuis nog te sien, en ook 'n reuse bloekomboom wat hy eiehandig in 1851 geplant het.

'n Groot gedeelte van die plaas bestaan uit bosveld, meestal soet- en platkroon doringbome, blinkblaar wag 'n bietjie, nooiensboom (kiepersol), aalwyn, melkbos, haak en steek, beukesbossies en tussen die doringbome Uys kweek. Hier het dit in daardie dae gewemel van bosbokke, duikers, impala, en selfs olifante is aangetref. Volgens die gewoonte van daardie dae het die mans gedurig te perd in die bosse gaan jag om die pot aan die kook te hou.

*Voortrekker Dewald Pretorius en Eggenote.
[Let op afvingers van regterhand.]*

Die ou vader het een geweldige voorlaaier gehad, seker een van die grootstes in die omtrek. Die loop was so groot dat die lopers sommer sakkies gewys voor ingegooi is. Op 'n dag in die jaar 1855 het die vader, sy seuns, sy skoonseun en 'n paar bure die bosse ingery om wild te skiet. In 'n opening tussen die bome het die jagters af geklim, die teuels van die perde aan die bome vasgehaak en dieper in die bos 'n paar bokke doodgeskiet. Weer by die perde aangekom het hulle die bokke agter op die saals vasgemaak en aanstalte gemaak om te ry.

Met die opklim het die ou vader sy voorlaaier in die linkerhand gehou, net toe hy sy regtervoet wou oorsit oor die saal, het die voorlaaier onverwags afgegaan en drie vingers van sy regterhand verbrysel. Die verskrikte geselskap het dadelik huiswaarts gekeer ten einde die beseerde se hand te verpleeg en die bloed te probeer keer.

Die beseerde hand is dadelik met skoon, lou water afgespoel en toe die skoonseun, Thomas Martens, bemerk hoe erg die vingers verbrysel was, besluit hy dat die vingers afgesit moet

word. Die hand is op 'n houtblok geplaas en met behulp van 'n beitel en 'n hamer het die skoonseun eers die een en toe die ander twee vingers afgekap. Die beitel was nie breed genoeg om al drie die

vingers gelyk af te kap nie. Dat die afgekapte vingerstompe geweldig gebloei het, spreek vanself en die vraag was hoe om die bloed te keer.

Terwyl die skoonseun besig was om die vingers af te sit, het een van die seuns spinnerakke versamel. Die spinnerak is met 'n weinig suiker gemeng en toe op die bloeiende vingerstompe geplaas. Die wonde is toe verder met lappe toegebind en dit het nie te lank geduur nie, of die vingerstompe het opgehou met bloei. Die ou vader se lewe was gered deur 'n eenvoudige boereraat. Nadat die vingerstompe opgehou het met bloei, is pleisters daarop geplaas en na verloop van tyd het die hand pragtig genees.

Op bygaande interessante portret rus die vader se hande op sy bene en baie duidelik kan opgemerk word dat die regterhand net twee vingers het, nl. die duim en die wysvinger.

In daardie dae (1855) was daar net een geneesheer op Pietermaritzburg, wat sewentig tot tagtig myl van die plek van die ongeluk af was. Omdat die hand so geweldig gebloei het, was dit onmoontlik om die beseerde daarheen te neem. Te perd sou dit minstens twee dae en per ossewa nog langer geneem het. Juis omdat daar in daardie dae geen dokters was nie, moes die Voortrekkers gebruik maak van beproefde boererate wat, hoe eenvoudig hulle ook al mag wees, die enigste middels was wat hulle kon toepas om hul eie en hul medemens se lewe te red. Die Voortrekkers het ook baie min vertrouwe in die dokters van daardie dae gehad.

Bostaande gebeurtenis is kenmerkend van baie ongevallen wat in daardie dae plaasgevind het en gedurig moes die Voortrekkers en hul kinders eenvoudige rate toepas. 'n Ander uitweg was daar nie. Hoewel baie van die ou boererate vandag ondoeltreffend blyk, moet ons nooit vergeet dat tye en omstandighede toe heeltemal anders was as vandag nie.

In die volgende hoofstuk word meegedeel watter rate en medisyne vanmelewe in Natal deur die Voortrekkers gebruik is.

Besonder baie moeite is gedoen om soveel besonderhede as moontlik te versamel deur persoonlike onderhoude met kinders van Voortrekkers. Baie van die genees middels en rate word vandag nog gebruik, maar baie het ook al in onbruik verval.

Met die Voortrekker geselskappe het geen geneeshere saamgereis nie en die Voortrekkers was al lank in Natal en Transvaal gevestig voordat hulle ooit 'n dokter gehad het. Dokters was in die dae baie skaars en omdat die Voortrekkers al die jare in die Kaapkolonie sonder hulle moes klaarkom, het die ou mense geleer om gebruik te maak van hul eie boererate en van beproefde medisyne, wat vandag nog algemeen gebruik word.¹

Elke gesin wat deelgeneem het aan die trek, het sy eie medisynetrommeltjie saamgeneem. Hierdie trommeltjie, van blik gemaak, dit was bekend as 'n "huisaptekie" en is deur die ou mense in die Kaapkolonie gekoop.

Bygaande foto gee ons 'n pragtige denkbeeld van so 'n huisapteek. Die grootte is ongeveer nege by ses by vyf duim en ongeveer die helfte van die trommeltjie is afgeskort in vyf en twintig hokkies vir al die verskillende medisyne bottels. Die orige helfte van die trommeltjie is vir die bewaring van pleisters, salf, lappe ens. Die deksel is voorsien van 'n handvatsel en die trommel kon gesluit word met 'n hangslot.

Behalwe die botteltjies medisyne, salf, ens. was daar ook 'n boekie met gebruiksaanwysinge. Bekende medisyne wat in die trommeltjie gepak was, het o.a. die volgende ingesluit: witdulcis (dulsies), pynstillende druppels (druppels), versterkdruppels, wonderkroon essens, borsdruppels, Hoffmans druppels, balsem copiva, bloekomolie, balsem sulphuris, Jamaica gember (gemmer), balsem vitae (lewensbalsem), bruindulsies, rooilaventel, groenamara, harmansdrup, rooipoeier, spykersalf, witvomatief, soetolie, kanfer en kasterolie (bloubottel).

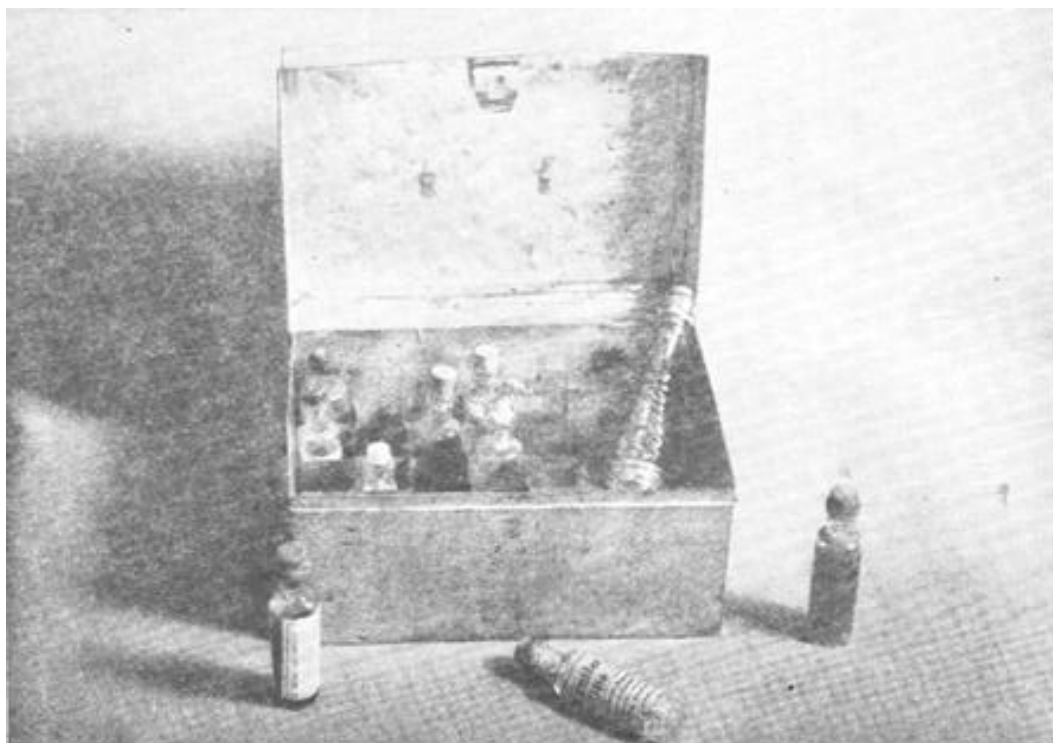
Bostaande soorte medisyne is vir verskillende doeleindes gebruik, soos die volgende voorbeelde duidelik sal aantoon. Lyers aan hartkwaal of 'n skielike steek op die hart het 'n paar druppels witdulsies asook 'n paar druppels rooilaventel op 'n teelepeltjie suiker gegooi en gedrink. Hierdie middel word vandag nog vry algemeen gebruik.

Groenamara en wonderliksens (essens) is hoofsaaklik gebruik wanneer die maag ontsteld was, terwyl rooipoeier, gemeng met fyn gestampde aluin, as middel vir sere in die mond en in die keel gebruik is. Spykersalf (na die Hollandse fabrikant Jan Spijker genoem) is gebruik vir kneuse en wonde aan die hande en ander dele van die liggaam.

Versterkdruppels het die ou mense as volg gebruik: 'n botteltjie versterkdruppels word gemeng met 'n

¹ Baie kruierate en geneeskundige resepte kom voor in 17e eeuse kookboeke wat in Kaapland nog voor die Groot Trek algemeen te kry was.

bottel wyn en smorens en saans 'n kelkie daarvan gedrink vir versterking. Wanneer die mans of vroue heeldag besig was en baie moeg gevoel het, het hulle net 'n kelkie van die gedokterde wyn gedrink en dadelik baat daarby gevind. Hoffmans druppels is gebruik teen swaar hoofpyne, 'n weinig word op 'n teelepeltjie suiker gegooi en dan gedrink.

*Outydse Medisyne trommeltjie soos gebruik deur Voortrekkers.
[Eiendom van Mev. J. A. Erasmus, Bloemfontein.]*

Teen blaaskwale is gebruik gemaak van harmansdrup.

Witvomatief is gebruik om die maag te suiwer en was 'n algemene en bekende middel vir hierdie doel. Kanfer gemeng met soetolie is algemeen gebruik as smeermiddel teen pyne in die bene, arms ens. Bruindulsies is gebruik as 'n voorbehoedmiddel teen die nadelige uitwerking van blootstelling aan nattigheid en koue weer.

Vir borskwale is borsdruppels gebruik.

Jamaica gemmer was 'n middel was maagkrampe en maagwerkings.

Balsem vitae (lewensbalsem) is gebruik vir beswyming en algemene swakheid van die gestel.

Vir pyne in die lyf is gebruik gemaak van pynstillende druppels.

Balsem sulphuris is uitstekend vir wonde, veral vir brandwonde.

Bloekomolie is algemeen gebruik vir verkoue.

Balsem copiva is uitstekend vir nier en blaaskwale.²

Behalwe die aangehaalde medisyne het die ou mense baie gebruik gemaak van boererate. Vandag is ons geneig om die spot te dryf met baie van die ou middels, maar ons moet onthou in watter omstandighede en moeilikhede die toevlug geneem is tot hierdie Voortrekkermiddels. Dokters was daar nie, met die gevolg dat die Voortrekkers gedurig middels moes toepas om vas te stel of dit nie wou help nie. Baie van die middels was bepaald goed en het meer as een Voortrekker se lewe gered. Baie van die middels wat vandag gebruik word, bevat van die bestanddele van hierdie ou Voortrekkermiddels, natuurlik in verfynde en verbeterde vorm.

'n Besonder gewilde middel in die ou dae was blare en wortels van veldplante. Vir jigpyne het die Voortrekkers in Natal meestal gebruik gemaak van salf van beukesbossie blare gemaak. Die fyn blaartjies word in 'n pan geplaas en met skoon beesvet gebraai totdat dit mooi droog is en daarmee word die persoon dan deeglik gesmeer. Watter geneeskundige bestanddele die blare bevat, is my onbekend, maar die middel het bepaald gehelp.

² In Voortrekker argiefstukke R7/34 en adR7/34 - word melding gemaak van die volgende medisyne: Helmons kruit, bloedsuiwering, kanfer, kasterolie, Hoffmans druppels, Haarlemmer droppels, amara, wonderessens, soetolie en Eau de Cologne.

Wanneer 'n persoon aan 'n hoë koors ly, is die droë sate of wortels van tamboekiegras in 'n bak geplaas en kookwater daarop gegooi. Nadat dit goed getrek het, is die water deur 'n doek gesyng en dan moes die pasiënt soveel as moontlik daarvan drink.

'n Ander bossiemiddel was wildeals. Die groen blare is afgepluk en kookwater daarop gegooi. Die water is dan deur 'n doek gesyng en gedrink. Dit is beskou as 'n goeie middel vir 'n swak maag.

Granaat en klitswortels is weer vir heeltemal 'n ander soort kwaal gebruik, nl. wurms in die ingewande van kinders. Eers is die wortels fyn gestamp en dan is kookwater daarop gegooi om te trek. Smôrens en saans moes die kinders dit drink.

In Natal het die Voortrekkers altyd hul eie pleisters gemaak, bekend as doringboom pleisters, so genoem omdat dit van doringbome verkry is. Aan die doringbome se takke is duisende wit voorwerpies omtrent so groot as 'n mieliepit. Dit is 'n soort dopluis wat omhul is deur 'n wit waslaag. Die dopluis word met die hand van die takke afgehaal en teenmekaar vasgedruk. Met die hand word die wasagtige omhulsel gebrei totdat dit een stuk deeg is. Dit het 'n heerlike soet en aantreklike reuk. Wanneer dit dan goed gebrei was, was dit 'n uitstekende pleister vir swere, pitswere, wonde ens. Net soos 'n gewone pleister is dit op 'n lappie gesmeer, by 'n kersvlam warm gemaak en op die sweer geplaas.

'n Ander bekende trekpleister was bloekomblare, fyn gestamp en met asyn verwarm. Die pap is op 'n lap geplaas en dan oor die wond. Dit het dadelik verligting gegee. Hulle het ook gebruik gemaak van seep en suiker pleister.

Die gevaarlike siekte, ontsteking van die longe, het in die ou dae ook baie las gegee. By hierdie siekte, veral wanneer dit erg was, is gewoonlik gebruik gemaak van 'n bokvel. 'n Bok word keel afgesny en 'n stuk van die warm vel op die bors geplaas. Sodra die bokvel begin haar afgaan, word dit vervang deur 'n vars warm stuk. Om te verseker dat die bok warm bly, word dit toegedraai in sakke of komberse. Sodra die vel nie meer haar afgaan nie, is die koors van die pasiënt gebreek. Hoe ongelooflik dit ook mag klink, honderde mense se lewe is met warm bokvelle gered. Wanneer die inflammasie baie gevaarlik was, is 'n lepelvol bloed uit 'n hond se ore getap en die pasiënt moes dit drink. Waarom dit juis hondebloed moes wees, is onbekend.

Die volgende besonderhede in verband met Voortrekker middels is ook interessant en dit word onveranderd hier weergegee:³

"Wat kruie betref, is wildeals, wynruit en bloekomblare gebruik vir koors, verkoue en influensa. Stroop van wildeals is gebruik vir swaar hoesbuie. Vinkel is gebruik vir verkoue. Roosmaryn, opgekook, was 'n middel teen skilfers, terwyl kamille as sweetmiddel gebruik is. Katte kruie met vet gebak was die middel teen brandsere en vlier was die aangewese purgasie, veral waar dit te doen had met malaria. Tiemie is gebruik soos tee vir watersug. Rubarber is geplant net vir medisyne en van die wortels is 'n poeier gemaak. Karmedik was die middel teen slegte spysvertering.

Vir bloed vergiftiging is bloekomblare, rooi perske blare en beukes bossie goed gekook, gebruik. Die aangetaste deel van die liggaam word ure lank daar in gehou en dit is 'n onfeilbare middel. Ek weet van 'n geval in die Mapog oorlog teen Njabel waar 'n man se been afgeskiet is. Die geneesheer het moed opgegee en gesê dat afsit al middel sou wees om die man se lewe te red. Generaal Joubert het die toestemming daartoe gegee, maar die pasiënt het geweier en vervolgens het wyle Andries Neethling, adjutant van die Generaal, die genoemde mengsel gemaak en die been daarin gehou. Hy het gedurig hoeveelhede vars gekookte van die mengsel by gedoen. Die been is die aand om agtuur in die mengsel gesit. Dit was toe al pikswart van die ontsteking en terwyl die ongelukkige 'n hele week g'n oog toe had nie, het hy die nag om eenuur aan die slaap geraak en eindelijk het die been heeltemal gesond geword. Die man het net mank geloop.

Wanneer die kinders se vel skurf was as gevolg van koue winde, is gebruik gemaak van skoon harde bok of beesvet (by voorkeur bokvet) in die vorm van koekies. Hiermee is die kinders se gesig en hande saans deeglik gesmeer. Die gebruik van hierdie vet was ook seker oorsaak dat die ou mense, veral die vroue, so 'n pragtige vel gehad het.

Poeier ens was in die dae natuurlik onbekend. Aasvoël en likkewaanvet was weer 'n uitstekende middel teen jig, en om die enkels en arms is slangvel bande gedra om die jigpyne te versag. Bokvet met fyn gestampde naeltjies gemeng was weer 'n middel teen swere, terwyl boegoe asyn baie gebruik is vir 'n verstuite lit.

³.A. P. Erasmus in "Die Volkstem" 24/5/38.

'n Gewoonte wat nou heeltemal uitgesterf het, was die gebruik van klapperolie. In elke huis was 'n bottel klapper olie aangehou en saans is 'n weinig deeglik in die kopvel gevrywe. Die ou mense het altyd beweer dat dit een van die redes was waarom die Voortrekkers sulke pragtige bosse hare had. Daar was min kaalkop mense onder die Voortrekkers.

Die hoofstuk sou onvolledig wees as daar nie melding gemaak word van die siektes en ongelukke waarmee die Louis Trichardt geselskap te kampe had op hul trek na Lourenco Marques nie. Die besonderhede wat hy aangee in verband met die verskillende medisyne, deur hulle gebruik, is die enigste skriftelike bron wat ons besit.

Volgens sy beskrywing skyn dit of aluin, aalwee, balsem copiva en glauber sout die enigste medisyne was wat hulle tot hul beskikking had. Heel waarskynlik had hulle 'n paar medisyne trommels, maar die inhoud is seker gou opgebruik. Behalwe bostaande medisyne word ook melding gemaak van Haarlemmerolie, tabakblare, terpentyn, en "Oude Kolonie" (Eau de Cologne).

In verband met siektes skryf Trichardt as volg:

"Carolus was van Zondag zoo koortsig en pijn in zijn rug en kop dat hij niets doen kon en Saartje van Ouwe Strydom van zelfde. Carolus had een aluwe pergasië in genomen was hij een weinig beter en Saarie ook was ook beter as zij geweest is."

Op 17 Augustus skryf hy as volg : "De nagt was sijn vrou haar kleijne bijna de hele nagt door in een soort van vloute. De morgen sij mijn vrou dat ik Goestaf treuren (steuren) mog om een weinig Oude Kolonie en Glover-souijt bij Juffrou Scheepers of Jan sijn vrouw Breggie te halen of laten vragen. Kwam Juf. Scheepers en Juf. Pretorius zelfs, heb sij haar ten eerste Kopiva en gegeven. Dat wou niet helpen daarna Gloversouijt om te zien of het niet veranderen wou." *As gevolg van gebrek aanbehoorlike middels is die kind oorlede. Ongelukke het ook baie voorgekom op die geskiedkundige trek. Soos gewoonlik moes die kinders die vee agter die wa aanja, maar het te na aan die wa gekom met die gevolg dat die osse geskrik en op loop gegaan het en "Juf. Scheepers haar klijnzoon Gert onder de wagen en ossen door, zijn een been gevaarlijk gewond maar niet aan stukkend en een gat agter in zijn kop. Wij hebben dat aanstonds verbonden met natte tabak opgeleg."*

Hierdie middel is baie keer deur die Trekkers gebruik en hulle het altyd beweer dat dit gehelp het.

Op 'n ander plek in sy boek skryf Trichardt as volg:

"Had Carolus hem in zijn been gekapt en de bloed wou niet ophouden als de avond omtrind tien uur. Heb wij daarop uitgebrande aluin gestrooijd en een gienie opgelegd. Die pijn ruk onder zijn bors op tot bijna in zijn keel dat hij geen adem halen kon en had een brand van binnen. Heb wij een bok de keel afgesneden en de pens mis de water of soop daarvan uitgedrukt en hem een kommetje ingegeven. Sak de pijn af en de pijn was geblust."

Die gebruik van die goue muntstuk is 'n blote bygeloof en uit mediese oogpunt waardeloos. Aluin is 'n doelmatige middel om bloed te stelp, terwyl bokmis, wat baie in die dae gebruik is en vandag ook nog aangewend word, waarskynlik heilsame kruie bevat.

Daar is nog baie ander huismiddels deur die Voortrekkers gebruik, maar die bostaande voorbeelde is voldoende om aan te toon watter groot verskeidenheid van middels hulle gehad het. Baie van die dinge is vandag nog 'n deel van die volkslewe en dit sal moeilik gaan om hulle deur ander te vervang, omdat die middels van geslag tot geslag oorgedra word.

phantocomp